

Nagy Imre

A második kapu

Bertók László kései költészete

Kronosz Kiadó

Nagy Imre

A második kapu

Lányaimnak, Orsikának és Rékának

Nagy Imre

A második kapu

Bertók László kései költészete

Kronosz Kiadó

Pécs, 2015

Jelen elektronikus kiadvány a Kronosz Kiadó gondozásában
2015-ben megjelent nyomtatott kötet változatlan kiadása

pdf ISBN 978-615-6027-20-7

© Nagy Imre
© Kronosz Kiadó

TARTALOM

ELŐSZÓ

9

I.

AZ ÉN ÉS A SZAVAK

Lírai szubjektum és versszemlélet Bertók László költészetében
(A *Válogatott versek* és a *Platón benéz az ablakon* című
versgyűjtemény tanulságai)

13

II.

A PAPÍR SZÍNEVÁLTOZÁSA

Közelítések és távolodások Bertók László prózájában
(*Dongó a szobában*)

27

III.

ELMOZDULÓ HORIZONT

Az emlékek archívumának bezárása a *Deszkatavasz* verseiben

39

IV.

„... MEGÁLL A SZÓ A SZÁDBAN ...”

A vers mint nyelvi esemény Bertók László költészetében
(A *Februári kés* nyelvkritikai tapasztalatai)

51

V.

„SERCEG A NYELV HEGYÉN A TŰ”

A nyelv uralhatatlanságának határtapasztalata

a *Valahol, valami* verseiben

61

VI.

„HAIKU-LEPKÉK” RAJZÁSA

A virtuális kert rendje a *Háromkák* szövegvilágában

75

VII.

A TÖPRENGÉS POÉZISE

A dinamikus szöveg megnyitása a *Hangyák vonulnak* verseiben

89

VIII.

„... A SZÖSZÖLÉS A SZÓKÖZÖKBEN ...”

A megszólítás aktusa és a nyelv újabb próbatétele

a *Pénteken vasárnap* című kötetben

107

IX.

„S MI VOLT? VONAT VOLT! SÍNEK VOLTAK”

Az emlékek archívumának ironikus rehabilitálása: A *hetedik boríték*

135

X.

„NEM A BESZÉD MÁR, NEM A SZÓ ...”

A versszövegek szólamainak összhangja az *Ott mi van?* című kötetben

153

JEGYZETEK

177

*„A nyelv van benne legalul,
a mondat, ahogy magadat,
ahogy elváll, behull,
ahogy összeáll, aki vagy.”*

Bertók László (1994)

*„A szavak alatti való,
a lüktető, a nincs neve,
a nyelvbe vesző semmi se,
a hol van a tavalyi hó.”*

Bertók László (2010)

ELŐSZÓ

Bertók László 1995-ben publikálta *Három az ötödiken* című szonett-trilógiáját, amelynek kritikai fogadtatása az életmű kanonizálódását eredményezte. A szerző érett költészete ezzel a nagyciklussal kiteljesedett. Ezt követően, az 1998-ban megjelent *Deszkatavas* című kötetben ez az alkotói karakterét folyamatosan megőrző, mégis mindig más alakban megszólaló költő új gondolati és poétikai kihívásokkal szembesült, ezeknek folyamatosan zajló színre vitelét láthatjuk a 2000. év óta publikált további hat új verseskötetben. Időközben a költő életének nyolcadik évtizedébe lépett, ami élményvilágát és tapasztalati matériáját is átformálta. Kései költészete a korábbiakhoz hasonló esztétikai színvonalú lírai termést eredményezett, de poétikai fejleményeit és szemléleti horizontjának termékeny átalakulását tekintve az előzményeket is meghaladó értékeket hozott létre. Ezért állítható, hogy ez a kései líra súlyánál fogva igényli a monografikus jellegű kritikai interpretációt. E feladat elvégzésére vállalkozik ez a könyv, amely kötetről kötetre haladva (figyelmét a válogatott és összegyűjtött versek könyveire és a prózára is kiterjesztve) tíz fejezetben tárgyalja választott témáját. A kötetegységekben való tárgyalást az életmű jellege, alakulásának természete és a szerző kompozíciós szándéka egyaránt indokolja. „A versek közötti összefüggések először akkor szoktak megvilágosodni – mondta erről a költő –, amikor kötetet szerkesztenek. Új kötetet. A könyvbe sohasem a megírás időrendjében kerülnek a versek (eltekintve ritka kivételektől), hanem az egy év alatt, több év alatt megírt darabok lesznek kötetté. De elgondolkoztatóan érdekes, ahogy egymás mellé kíváncsoznak, egymást követően sorba állnak.”¹

Vizsgálatunk előterében a szerzőnek a versformálást meghatározó kritikai nyelvszemlélete áll. Az a korábbi felismerése, hogy „a nyelv van benne

legalul”, most együtt jár a szavak (a szavaink) jelentésvesztésének észlelésével, és a nyelv világot leképező, valamint kommunikációs szerepének – a szövegformálás új lehetőségeinek kutatására serkentő – válságával. Mindez szorosan összefügg az identitását megőrizni kívánó, de a széthasadás, a szólamokra bomlás tapasztalatával is szembesülő lírai én-felfogás alakulásával, beszélő-fikciók képzésének szükségességével, továbbá a hagyománnyal való identifikáció krízisével, az emlékek archívumához való viszony problematikussá válásával. Ezen a többszörösen is aláaknázott terepen kerül sor a hagyomány lehetséges újraértelmezésének, a szubjektív archívum rehabilitálásának kísérletére, amely fontos és tanulságos felismerésekhez vezet. Mindennek fényében a vizsgált költői korpuszt a magyar későmodern költészet egyéni veretű, jelentős értékének tekintem.

E könyv előzménye a *Bertók László. Beszélgetés és tanulmány* című könyvem,² amely valóságos beszélgetések átformálásával és kiegészítésével jött létre, az elemzések füzérért a szerzővel folytatott dialógus közegébe ágyazva. A könyv a szonettek korszakáig vizsgálta a pályakezdés és az érett költészet fejleményeit. Ez volt számomra az életműbe való belépés első kapuja. Ezen a kapun a költővel együtt juthattam be a versek addig létrehozott szövegvilágába. Az így kialakult társulás segített is engem, meg kötött is. Ám éppen ily módon vált maradandó élménnyé számomra. Erre emlékezve lett ennek az új – a régebbit más alakban, dialógus helyett monológ formájában folytató – könyvnek a címe: *A második kapu*. Ezen a kapun csak magam fogok áthaladni. De nem csupán a helyzetem változik, az előző könyv óta eltelt majd’ húsz évben bizonyára szemléletmódom, versfelfogásom is módosult, s amit a kapun belül találok, Bertók László kései poézisének világa is változott a korábbiakhoz képest. A szonettkönyv lépcsőjén állva – miközben „új évszak” állt be kint is és bent is, életben és lélekben – kései pályaszakaszában ő is megnyitott költészte számára egy második kaput. Erről fog szólni ez a könyv. Ahogy a görög bölcs, Hérakleitosz mondta, kétszer nem lehet ugyanabba a folyóba lépni. Ám éppen ezért érdemes, megváltozott körülmények között, újra találkozni azzal a folyóval. Persze, sokmindent hasonlóan látok, mint korábban. Amit akkor fontos verseknek tartottam, azok többnyire ma is értékesnek tűnnek számomra. Ez bátorít abban, hogy most a kései köl-

tészet szövegvilágában megpróbáljak az újabb líraelmélet fényében, önmagamhoz híven, mégis nyitottan, új felfedezésekre vágyva tájékozódni. Elemzéseim, értelmezéseim természetesen csupán lehetséges olvasatok, szerény javaslatok az utánam jövőknek. A megértés soha be nem fejezhető folyamat. Az értelmezés szükségképpen másként érti a szöveget, mint a költő, vagy mint egy másik olvasó. A magam részéről arra törekedtem, hogy mindig a versekből induljak ki, s a szövegekkel együttműködve alakítsam ki véleményemet. Ennek során egy különös utazás részesévé váltam: ahogy végighaladtam az út e kései lírakötetek által képviselt állomásain, egy költői személyiség alakulásának tanúja lettem, s eközben megváltoztam magam is. Amikor a könyv végére értem, rájöttem, hogy az értelmezésekkel együtt, azok által válhattam Bertók-olvasóvá. Persze, a magam módján, és saját nézőpontom által befolyásolt módon, de hittem szerint mindig a versek vonzaskörében maradván. És mivel talán nem alaptalanul feltételezem, hogy meglehetősen ismerem (ismerni vélem) Bertók László költészetét, igyekeztem úgy megírni ezt a könyvet, hogy a legújabb kötetekre koncentrálna visszaillesztéseim és összevetéseimmel bizonyos mértékig az egész eddigi életműre is legyen rálátásunk. Az imént azt írtam, hogy most magányos utazó leszek. A jövőre nézve azonban azt remélem, hogy mégiscsak lesznek társaim ezen az úton: az olvasók, akik majd utánam indulnak. Lectori Salutem!³

*

E könyv II., V., VII. és IX. fejezetének korábbi változatát annak idején kritikai felkérésre, tanulmányként publikáltam. Ezek lelőhelye: A papír színváltozása (Bertók László: *Dongó a szobában*). *Jelenkor*, 2000. 3. 322–327.; „Serceg a nyelv hegyén a tű” (Bertók László: *Valahol, valami*). *Holmi*, 2004. 2. 229–233.; A töprengés poézise (Bertók László: *Hangyák vonulnak*). *Parnasszus*, 2007. 7. 21–26.; „S mi volt? Vonat volt! Sínek voltak (Bertók László: *A hetedik boríték*). *Jelenkor*, 2013. 4. 390–397. Ezeket a szövegeket, alapanyagnak tekintve azokat, átdolgozva és kibővítve formáltam e monográfia fejezeteivé. Könyvem 2014 augusztusától 2015 júliusáig, tehát nagyjából egy évig írtam. Valójában azonban huszonöt éven át készült, mert negyedszázada olvasom, tanulmányozom Bertók László verseit.

I.

AZ ÉN ÉS A SZAVAK

Lírai szubjektum és nyelvszemlélet Bertók László költészetében
(A *Válogatott versek* és a *Platón benéz az ablakon*
című versgyűjtemény tanulságai)

A versek üzenetét többé-kevésbé mindig átformálja a szűkebb és tágabb szövegekörnyezet. Ciklusokba, kötetekbe rendezve általában kicsit más, s főként többet jelentenek, mint külön-külön. Egy költő válogatott verseit, az addigi pálya egészét átfogó gyűjteményt lapozgatva hatványozódik ez a jelenség. Ilyen kötetben még inkább láthatóvá válik az egyes szövegeket összekapcsoló motívumhálózat, felerősödik a versek különös visszhangja, mint a templom kupolája alatt a márványpadlózatra leejtett éremé. Az egyes darabokra hol éles, hol sejtelmes fény vetül más versekről, néhány szöveg váratlanul vitatkozni kezd, párbeszédet folytat egy korábbi vagy későbbi szöveggel, mások rokon képek hullámán látszanak lebegni, s a szövegpárhuzamok révén időben távoli költemények nyújtják egymás felé szellemkezüket.

Bertók László *Válogatott versek* című kötete,¹ amely a Magyar Költészet Kincsestára című, a magyar költészet átalakuló kánonát formáló sorozat 75. köteteként látott napvilágot – s amelyet a szerző által elvégzett válogatás gesztusa a kései líra horizontjába emel² –, még azokat is váratlan olvasói élményben részesíti, akik korábban már megismerhették az egyes verseket és köteteket. Mert azt ugyan eddig is látni lehetett, hogy Bertók versei gyakran merítik tárgyukat a beszélő, a lírai alany krízishelyzetének tapasztalatából, de csak most, végigolvasva e könyvet, válik egészen nyilvánvalóvá, hogy ez a válság e költészet centrális poétikai és

világszemléleti problematikáját alkotja. A versbeli én veszélyeztetettségének, beszédmódokra szakadásának, vagy a szövegből való kivonulásának, száműzetésének színre vitele történik meg a kötetbe foglalt versek kronológiai folyamatában.

E nézőpont felől vizsgálódva, s ebben a távlatban szemlélődve értelmezhetőek immár a korai Bertók-líra olyan motívumai, mint a „hólánny-képzet”, a „köztes sáv” világa, a metamorfózis lehetősége vagy kényszere, a más alakba helyeződés tapasztalata, a szférák és terek közötti lét élménye, vagy az otthon elvesztésének döbbenete és a meg-nem-érkezés fájdalma.³ Az, ami e költészet forrásvidékéből eredően tradicionálisnak, parasztinak volt nevezhető a korai versekben, fokozatosan megváltoztatta helyzetét a költő köteteiben: a témák, a közvetlenebb élmények szintjéről előbb a szövegek motívumrendjébe költözik, majd a grammatika, a nyelvalakítás mélyrétegeibe száll alá. Az a hang, amely a korai, dalszerűen szép versben, a *Nagyanyámban* még a lírai témakezelés közvetlenségével szólalt meg, a nagylélegzetű *Dédapám, március* című költeményben már emlékidéző motívumok szöttezésévé vált, *A jövő oldalán a szárny* című érett kori műben pedig nyelvi gesztusok formáját öltötte, a szonettforma fegyelmezett áthangszerelésében, a metrumon átlüktető hangsúlyos ritmusban mutatkozik meg.

A lírai szubjektum átalakulása termékeny szintézist eredményez: a veszélyeztetett, identitásában fenyegetett én és a tárgyyszerű környezet egymásba hatolásával végképp felbontja az én és a világ elkülönítő szemléletét. A poétikai fejlemény háttérében mélyen megélt személyes válság rejlik, ám a korábbi bebörtönzéssel és meghurcoltatással, valamint a gyökerektől való elszakadás félelmével, illetve a visszatérés lehetetlenségének belátásával járó élményhalmaz metafizikai gyökerű poétikai eredményekhez vezet, és a hetvenes-nyolcvanas években korfüggő, de azon túl is emelkedő üzenetet hordoz. Az autentikus személy csonkasága vagy hiánya, az individuum önazonosságának, identitásának elvesztésével kapcsolatos gyötrelmek a „vaskorszaki lét” kifejezői voltak. Az első sorsdöntő átlényegülés a még egészen korai (a kéziratot zsengetek a publikált szövegektől jelképesen elválasztó), az életmű egyik küszöbeseményének tekinthető *Savászana* című versben következik be. A különös cím egy jó-

gagyakorlatra, a „hullapózra” utal, amelynek célja a tudat összpontosítása a szemlélet befelé, a lélek mélyébe fordítása érdekében. Csakugyan meghalásról van szó, kettős értelemben is: a testgyakorlat imitált haláleseményétől az életet lezáró valóságos sírba helyeződés megidézéséig ívelődik a szöveg. Másfelől viszont a bensőben feltáruló gyerekkor képzetei valami sejtelmes újjászületésről is hírt adnak. Az emlékekben, a személyes múlt feltáruló kútjának tükrében megőrzött, s most felidézett falu látványtöredékei arról tanúskodnak, hogy az elveszett otthon mégiscsak visszanyerhető, megközelíthető, ám az út nem kifelé, a világba, hanem befelé, a psziché szférájába vezet. A versbeli grammatikának (a továbbiak szempontjából sorsdöntő) megtörése, az alanyi beszédmód tárgyias szólammá alakulása pedig a lírai én receptív médiummá alakulásáról vall. Arról, hogy a beszéd eltávolodik a beszélőtől, s „a mindenség lélegzetét” közvetítő hanggá változik.⁴ A *Savászana*, ha még nem tartozik is az igazán nagy Bertók-versek sorába, mindazt csíráként magában rejt, amit ez a líra a *Fák felvonulása* (1972) című kötettől *A kettészakadt villamosig* (1987) kibontakoztatott. Sőt, ezen túl, a beszéd elszakadása a személytől a későbbiekben el fog vezetni az alany nyelvi megelőzőttségének tapasztalatahoz és a lírai én szerepekre, beszédszólamokra hasadásának szövegbeli dialógusához. Ám ez már az újabb versek fejleménye.⁵

A beszédhelyzet differenciálódása egzisztenciális veszélyeztetettséget is érzékelhetővé tesz. A költő már a *Bádog szitakötőben*, a *Tárgyak ideje* kötet (1981) e különösen jelentős versében arról beszélt, hogy az „én”-be beköltözik egy idegen, ellenséges lény – valami hasonlóról szól a *Vatta-dugdosók* is az *Ágakból gyökér* kötetben (1984) –, és a kényszerű önfeladás lehetőségébe való beletörődés mellett az öntudat kiütkereső esélye egyre inkább korlátozódik. Az eszmélet már csupán egyetlen lehetséges formájának, a szemlélődés éber, ám passzív szerepének megőrzésére nyílik mód. Ezzel függ össze az ember által készített, de a humanitás kéznymait sok esetben felületükön már alig, vagy egyáltalán nem hordozó tárgyak előre nyomulása Bertók verseinek világképében, amelyekbe ugyan a beszélő olykor belevetíti önmagát, ám az objektumokba rejtett szubjektív elemnél erősebb a tárggyá, természeti jelenséggé válás tapasztalata. Erről tanúskodik a *Kockakövek* ciklus jó néhány darabja:

Mint a leeresztett halastó
mélyén a maradék víz,
csillogok a távoli partra.
A nap, mintha egy béka izzó
szeme volna. Megérint.
S emelem medrem a halakra.

Ám olykor a lírai szubjektum már a tárgyak, vizek, hegyek egyre fogyatkozó benső sugallatává alakulva, rejtettségében sem észlelhető, sőt, néha a dolgokra vetett pillantás is hiányzik:

Tudván, hogy kellene hegyek,
mondá az úr: ez itt a hegy.
S mert becsmérelték némelyek,
lejjebb engedte az eget.
És elment. Hívták más ügyek.
Nos, azóta: ez itt a hegy.

A tárgyak immár a versek téridejének egyedüli hordozói.⁶ A *Válogatott versek* publikálásának jelenéből visszatekintve látható meg igazán a *Tárgyak ideje*, s benne a *Kockakövek* ciklus jelentősége.

A szonettek első könyvével, a *Kő a tollpíhénnel* (1990) kezdődő érett költészetet – ebben tehát Bertók lírájának újabb küszöbeseményét tetelezzük – a hetvenes-nyolcvanas évek lírájától egy másik, a korábbinál is mélyrehatóbb átalakulás választja el. Ennek lényege a nyelvre irányuló figyelem felerősödése, s ennek eredményeként egy növekvő erővel, mind határozottabban érvényesülő nyelvkritikai attitűd szövegformáló elvként való poétikai jelentkezése. A jelenség háttérében a nyelv kettős, világot leképező, illetve közlő szerepének dilemmája, feszültsége áll. Ez táplálja a hármass boltozatúvá formálódó nagy szonettkönyv, a *Három az ötödiken* (1995) szinte kiapadhatatlan költői ihletét, a lírai én állandó újraszituálásában megmutatkozó poétikai fejleményeit, amelyekre Marno János éles és érzékeny szemmel felfigyelt: „Egyszer csak elhagyja a lírai, sőt a grammatikai ént is, s ettől nemhogy széjjelesnék, hanem valóság-

gal magára talál a vers.”⁷ Ebben a versvilágban a szó a semmit „furkálja”, ám ezúttal ez a semmi a beszélőhöz „igazul”, mivel „a nyelv van benne legalul”. A *Tárgyak ideje* legkeményebbre formált verseiből, a dolgok világból száműzött beszélő most visszatér, de nem a korábbi versek alanya-ként, nem is a *Savászana* médiumaként, hanem a nyelv által megelőzött hangként, nyelvszerűvé formált énként. Ehhez meg kellett újítania, saját képére kellett alakítania a formát, miközben maga is szonettszerű énné változott. „A Bertók-szonett külső formája is verstörténeti újítás” – írta Csűrös Miklós. „Nyolcszótagos sorokból áll, többnyire kétféleképpen ritmizálható, jambikusan és ütemek szerint, egymásba fonva mintegy a nyugat-európai és a magyaros verselési hagyományt. A tizennégy sorban csak egy-egy rímpár fut végig, és ez a virtuóz választékosság – a sorok rövidegével is számolva – merész rímtechnika, valamint szó- és mondat-tani lelemények révén jöhet csak létre: asszonáncok és kancsal rímek szaporításával, hiányos mondatokkal és szintagmákkal, szavak „önkényes” megcsonkításával vagy éppen újszerűen összetoldó képzésével, végződéses elhagyásával stb.”⁸ Ám a szonett egyénivé alakítása a világ és az én viszonyát is megváltoztatja, és a beszélőt magát is átformálja. Ahogy Kemény István megfigyelte: „A Bertók-szonett tartalmilag sem egészen az, ami még a klasszikus modern szonett volt. Bertók nem sűríti-formálja-kerekíti bele a világot a tizennégy sorba; hanem tizennégy sorokra szaggatja. A számítógépes nyelv kifejezése szerint »elmenti« a világát a szonettbe. Azt, hogy mit kell és miért elmenteni, a 23. szonett csattanója mondja meg: »és senki sincsen a helyén / csak a szótárban a szavak«. Hát akkor ezt kell.”⁹ (A szótár-metaphora később még vissza fog térni.) A kétellyel társult, a nyelvvel kapcsolatos bizalmatlansággal történő viaskodás és a beszéd kommunikációs helyzeteihez és aktuálaihoz kötött, a gyötrő elégedetlenségen is átütő reménykedés sajátos kettőssége szilárd statikával tartja össze e hatalmas, kétszáznegyvenhárom versből álló építményt. És ez feszíti majd az újabb kötetek kompozíciós íveit is. A kétely, mint már jeleztük, a nyelvnek a külső és belső világot reprezentáló szerepébe vetett korábbi hit megrendülésével függ össze. Ami egyben a személyes megszólalás kritikája is. Erről tanúskodik a *Három az ötödiken* 175. darabja: